

İMANIN MÂHİYETİ VE TEKÂMÜL EVRELERİ

Emine ÖĞÜK*

ÖZET

Her yönüyle sınırlı ve eksik bir yaratılışa sahip olan insan maddi ve manevî yönden kendini geliştirmeye ihtiyaç hisseder. Manevî yönden tekâmül için insana en büyük katkıyı sağlayacak olan şey imandır. İmanın mâhiyetini merak etme ihtiyacı işte bu noktada devreye girmektedir. Merak edilen imanla ilgili konular arasında imanın ne olduğu, kişide nasıl gerçekleştiği, imanda bir derecenin olup olmadığı meseleleri öne çıkmaktadır. Makale içinde bu temel sorulara cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Allah, insan, iman, takvâ, ihsan, taklid, tahkik.

THE NATURE OF FAITH (İMAN) AND THE EVOLUTIONARY STAGES

ABSTRACT

The human which has a limited and incomplete creation in all respects, feels the need to improve himself from spiritual and material aspects. The faith which will provide the greatest contribution to the spiritual aspects of human evolution. At this point people are curious about the nature of faith. What is faith, how do people believe, can we speak of a degree in faith? Search for answers to these questions, in this article

Keywords: God, people, faith, piety (takvâ), goodness (ihsan), imitating, arbitration (tahkik).

GİRİŞ

Hız. Peygamberin ve islam önderlerinin iman, islam ve ihsan kavramlarını birlikte anmasının müslümanın sahip olduğu/olması gerektiği vasıfları tanımlama açısından nasıl bir mâna ifade ettiği sorusundan hareketle şekillenen bu makalede iman dereceleri üzerinde durulmaktadır. İslam dini ferdin şahsiyetini olgunlaştırmaya çalışan bir dindir. İnsanın zayıf olması, onda iyilik yapma eğilimi kadar kötülük yapma eğiliminin de bulunması, Allah'a, insanlara ve diğer yaratıklara karşı suç işleme potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Zaaflarına esir olan insan farkındalık kazanarak işlediği kötülüklerden uzaklaşmayı ne oranda başarır, imanı da o oranda kuvvet kazanacaktır. Kelâm âlimleri tarafından taklid ve tahkik mertebeleri şeklinde tanımlanan iman dereceleri makalemizde de bu tanımlamaya uygun şekilde başlıklandırılarak kişiliğin tekâmülüne vesile olmaları açısından

* Yrd. Doç. Dr. Gazi Osman Paşa Üniversitesi Öğretim Üyesi, emine.oguk@gop.edu.tr

dan değerlendirilecek, her bir dereceye ilişkin tatminkâr bilgiler verilecektir. Bunların açıklamasına geçmeden önce iman ve islam kavramlarının izahı ve birbiriyle ilişki biçimlerinin tanıtılmasına ihtiyaç vardır.

İman ve İslâm Kavramları

Sözlük anlamı itibariyle "bağlanmak, itaat etmek, teslim olmak, esenlik ve barış içinde bulunmak" gibi mânalar ifade eden islam kavramı, terim olarak "Hz. Muhammed'in din adına bildirdiklerinin tamamını benimsemek, bu esaslara teslim olmak ve bu teslimiyeti eylemlerle göstermek"¹ demektir. Kur'an-ı Kerîm'in birçok âyetinde cennete iman ve salih amellerle girileceği bildirilmek suretiyle bu ikisi arasında sıkı bir bağ olduğu ifade edilmiştir. İslam kişinin kendisini yalnız Allah'a teslim etmesi ve sadece O'na ibadet etmesidir. Tevhidi ifade eden bu anlamıyla Allah'a kulluk etmeye, âhirete iman etmeye ve sâlih amel işlemeye yönelik olarak peygamberlerin insanlığa yaptıkları davetin bütününe ihata etmektedir.

Buna göre islam kavramı temelde iki mânaya gelecek şekilde kullanılmıştır.

1. Allah katında makbul olan dinin ismi².

2. Sözlük anlamındaki inkiyad ve itaat kavramlarıyla ilişkili şekilde Allah'a teslimiyet ve bunun gereğini yerine getirmek³.

Bizi burada daha çok ilgilendiren husus, islamın iman kavramıyla ilişkisi ve iman dereceleri içindeki yeridir. Genel mânada teslimiyet kalp, dil ve beden ile yapılırsa da, bir kimseye müslüman demek için lügat bakımından mutlaka bu üç unsura teslim olma şartı aranmayabilir. Ancak bir müslüman kalp, dil ve azâların tamamıyla yaratıcısına ve emirlerine bağlılığı başarabilirse, bu kişi imanını sağlam kılmış demektir.

İman literatürde "Hz. Peygamber'i Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen hükümlerde tasdik etmek, onun haber verdiği şeyleri kabul ederek doğruluğuna inanmak" şeklinde tanımlanmaktadır.⁴ Peygamber efendimiz kendisine Cebraîl (as) tarafından sorulan "iman nedir" sorusuna cevaben "iman, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmaktır" buyurmuş ve böylece müslümanın âmentüsü, yani inanç esasları bu cümlelerde formüle edilmiştir.

1 Râğıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *Müfredâtü'l-İlâhî Kur'an* (nşr. Safvan Adnan Dâvûdî), Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1418/1997 "slm" md., s. 421-423.

2 Âl-i İmrân 3/19,85; el-Mâide 5/3.

3 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "slm" md., s. 421; Cürcânî, Seyyid Serif, *Kitâbü't-Ta'rifât* (thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı), Beyrut-Lübnan: Dârü'n-Nefâis, 1428/2007, "İslam" md., s. 81.

4 Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *İslâm'da İnanç Esasları*, İstanbul: Çamlıca Yay., 2011, s. 34; A. Saim Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelâma Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat 1993, s. 17; *İlmihal: İman ve İbadetler-I*, Ankara: TDV Yayınları 2006, s. 68.

Cenâb-ı Hak âyetlerde müminlere, Allah'a, peygamberi Hz. Muhammed'e, peygamberine indirdiği Kitab (Kur'an)'a ve daha önceki peygamberlere indirdiği mukaddes kitaplara inanmalarını emretmekte ve Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr edenlerin doğru yoldan ayrılarak küfre düştüklerini bildirmektedir⁵.

Farklı isimlerle anılan iman ve islam kavramları, birbirine çok yakın bir anlam alanına sahip olmakla birlikte her bakımdan özdeş kabul edilmez⁶. Hücürat Süresinde geçen bir âyette⁷ iman ve islam kavramları arasında ayırma gidildiği dikkat çeker. Bu âyette "müslüman" olduğu halde henüz "mümin" vasfını kazanamamış olan bir gruptan bahsedilir ki bu âyet iman ile islam kavramlarının birbirinden farklı olduğunu savunanların temel argümanlarından birini oluşturur. Ayrıca Cibril hadisi olarak bilinen meşhur bir rivayette⁸ iman ile islam kavramları arasında bir ayırım yapılmıştır. Buna göre Resûl-i Ekrem imanı "*Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe, bir de kadere, hayrına şerrine inanmandır*" diye tarif ederken, islam'ı "*Allah'tan başka bir ilahın olmadığına ve Hz. Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna kesin olarak inanman, namaz kılman, zekât vermen, oruç tutman, gücün yettiği taktirde hac görevini ifa etmendir*"⁹ şeklinde sayılan beş şartı yerine getirmek olarak tarif etmiştir. Diğer taraftan iman ile islam

5 Konuyla ilgili âyetlerden bir kaç şöyledir: "...*Asıl iyilik (birr) o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, Kitab'a ve peygamberlere iman eder...*" (el-Bakara: 2/177). "*Ey iman edenler! Allah'a, O'nun peygamberine, peygamberine indirdiği Kitab'a ve daha önce indirdiği Kitab'a iman (da sebât) edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini, ahiret gününü inkâr ederse, tam manasıyla sapmıştır.*" (en-Nisâ: 4/136) Bu âyetlerde Cenâb-ı Allah iman esaslarından beşini bir arada zikretmektedir.

6 İslam, içteki inancın tezahürü olarak kendini gösterir ve daha çok dıştaki olguya, imanın görünen tezahürlerine işaret etmektedir. Dolayısıyla iman daha öznel, islam ise daha nesnel bir özellik arz eder. İslam ve iman kavramları arasındaki nispetleri ve ilk dönem kelimalarının bu iki kavrama yükledikleri anlamlar için bkz. Mustafa Sinanoğlu, "İslam", *DİA*, XXIII, s. 1-2.

7 "*Bedeviler inandık dediler. De ki: siz iman etmediniz, ancak müslüman olduk (boyun eğdik) deyin. Henüz iman ukalplerinize yerleşmedi*" (el-Hücurât 49/ 14).

8 Bu rivâyete göre Cebrail (a.s.), Hz. Peygamber'in de aralarında bulunduğu bir sahabe topluluğuna insan sûretinde gelmiş, iman, islam, ihsan ve kıyamet âlâmetleri hakkında bazı soruları Allah Rasûlüne sorarak cevaplarını almıştır. İşte Cebrail (a.s.)'in bizzat soru sorarak ve cevaplarını tasdik ederek telkin ettiği bu hadise "Cibril hadisi" adı verilmiştir. Bu hadisin metni şu şekildedir: "*Bir gün Resûlullah'ın yanında bulunduğumuz sırada aniden yanımıza, elbisesi bembeyaz, saçları siyah bir zat çıkageldi. Üzerinde yolculuk eseri görülüyor, bizden de kendisini kimse tanımıyordu. Doğru Hz. Peygamber'in yanına oturdu ve dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerini de uylukları üzerine koydu. Ve: "Ya Muhammed! Bana İslam'ın ne olduğunu söyle" dedi. Resûlullah (s.a.s.): "İslam; Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Resûlü olduğuna şehadet etmen, namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutman ve gücün yeterse Beyt'i hac etmendir" buyurdu. O zat: "Doğru söyledin" dedi. Babam dedi ki: "Biz buna hayret ettik. Zira hem soruyor, hem de tasdik ediyordu. "Bana imandan haber ver" dedi. Resûlullah (s.a.s.): Allah'a, Allah'ın meleklerine kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanman, bir de kadere, hayrına şerrine inanmandır" buyurdu. O zât yine: "Doğru söyledin" dedi. Bu sefer: "Bana ihsandan haber ver" dedi. Resûlullah (s.a.s.): "Allah'a O'nu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Çünkü her ne kadar sen onu görmüyorsan da, o seni muhakkak görür" buyurdu (Buhari, "İman", 37). Bu hadisin Müslim rivayetinde kaza ve kadere iman konusu da yer almaktadır (bkz. Müslim, "İman", 7).*

9 Buhari, "İman", 37; Müslim, "İman" 7.

kavramlarının birbirlerinden ayrılmasının ve biri olmadan diğersinin düşünülmesinin zorluğu¹⁰ birlikte ele alınmalarını gerektirmiştir. İslam kavramı aynı zamanda dinimizin ismi olduğundan, "islam'a girmek" ifadesi mutlak mânada kullanıldığında islam dairesi içine dahil olmayı ifade eder ve bu dini benimseyen kimseler hangi dereceye sahip olurlarsa olsunlar, müslüman olarak anılırlar.¹¹ Bu açıdan bakıldığında islam kavramı bütün iman mertebelerini kapsayan bir mânâ taşır ve daha kuşatıcı bir özellik arz eder. İman kavramı da mutlak mânada kullanıldığında kapsamlı bir alana sahiptir¹² ve bu yönüyle de islam kavramıyla benzerlik arz etmektedir. İmanın şartlarını kabul eden kişiye müslüman, islamın şartlarını kabul edene de rahatlıkla mümin denilmekte,¹³ günlük dilde mümin yerine müslüman, müslüman yerine de mümin ifadesi rahatlıkla kullanılmaktadır. Bir kişinin imanını veya islamın bütün şartlarını yerine getirdiği halde mümin olmaması söz konusu olamaz. Bu gerekçeler başta Ebû Hanîfe olmak üzere İmam Mâtürîdî ve Ebu'l-Muîn en-Nesefî gibi âlimleri iman ile islamın bir ve aynı şeyler olduğu, islamsız imanın imansız da islamın düşünölmeyeceği görüşünü benimsemeye yöneltmiştir.¹⁴

Bizim buradaki amacımız "iman islam mıdır, değil midir" şeklinde süregelen tartışmalara¹⁵ dahil olmadan her iki kavram açısından söz konusu olan bazı inceliklere işaret etmektir. Mutedil bir bakış açısından hareketle iman ve islam kavramları arasında söz konusu olan ayniyet-gayriyyet ilişkisini İmam Mâtürîdî'nin şu formölüyle birleştirmek mümkündür: *"Din örfünde kendileriyle hedeflenen amaç açısından iman ve islam kavramlarından her ikisi de aynı konumdadır, ancak dil açısından kendileriyle kastedilen mânâ noktasında aralarında farklılık vardır. Meselâ islam bir dinin adı olduğu halde iman böyle bir kullanım alanı yoktur. Dinî açıdan iman akıl ve nasların Allah'ın birliği ilkesinin doğruluğuna tanıklık etmesidir. İslam ise kişinin bütünüyle varlığını ve herşeyini tam bir kulluk statüsü içinde Allah'a teslim etmesi ve bu konuda O'na ortak koşmamasıdır. Her ikisi de kendilerinden kastedilen nihâî mânâ açısından bir noktada birleşmişlerdir"*¹⁶. İman ve islam kavramlarını birleştiren söz konusu bu nihâî yaklaşım çerçevesinde bu derecedeki kişi-

10 İman ile İslam kavramlarının birbirleriyle yakın mânalar içerdiklerine işaret eden âyetler şunlardır (el-Bakara 2/136; Yûnus 10/84; el-Hucurât 49/17; ez-Zâriyât 51/35-36)

11 İslam ifadesi genel anlamıyla düşünöldüğünde iman, ihsân ve takvâ derecelerini kuşatıcı bir özellik arz etmektedir.

12 bkz. Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitabu't-ta'rîfât*, "İman" md.; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mûkrîm b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, 2000, "Emn" md., s. 163-166.

13 Açıklamalar için bkz. Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Kitabü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi), Ankara: İsam Yay., 2003, s. 635.

14 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 634. İslam âlimleri kişiyi imandan çıkaran bir davranışın onu islamdan da çıkarması ve yine ahiret hayatında müslümanlarla müminlerin aynı nimetlere kavuşacak olmaları sebebiyle islam ile iman birbirinden ayrılmasının zorluğuna işaret etmiştir (bkz. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 638).

15 Söz konusu tartışmalar ve savunucuları hakkında detaylı bilgi için bkz. Toshihiko İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı* (trc. Selahaddin Ayaz), İstanbul: Pınar Yay., 1984, s. 75-105.

16 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 632-633.

lerin vasıflarını şu şekilde belirlemek mümkündür: İman-islam derecesinde yer alan kişiler Allah'ın varlığına, birliğine ve bildirdiği tüm esaslara yürekten inanıp tam bir kulluk statüsü içinde Cenâb-ı Hakka teslim olan ve ahirette kurtuluşu hak eden kişilerdir. Bu teslimiyet insan kalbinde gerçekleşir. Fakat burada kalbî tasdik yanında dil ile ikrar ve itaat boyutları vardır. Kâmil mânada iman bu iman kabul edilmiştir¹⁷.

"İman etme emri ile nelere iman edilmesi kastedilmiştir" sorusunun cevabı Kur'an-ı Kerim'de açıkça bildirilmiştir. İman etmekten murad öncelikle Allah'a iman etmektir. Ancak sadece varlığına değil, aynı zamanda tek ilah olduğuna, şeriki olmadığına, her şeyi duyan ve görenin ancak O olduğuna, insanın sadece fiillerini değil, fiillerini harekete geçiren gizli niyetlerini de bildiğine, insanın ibadet ve itaat edeceği yegâne zât olduğuna, insanların kismetini düzenleyip bozanın ancak O olduğuna, dua ve tevekkül edilecek varlığın sadece O olduğuna, emirlerine uyup yasaklarından sakınmak gerektiğine, inanmaktır. Burada zikredilen iman esasları aynı zamanda bir insanın mümin sayılabilmesi için gerekli olan esaslardır. O halde öncelikle Allah'ın varlığına ve birliğine inanarak tevhid akîdesini kabul etmek gerekir¹⁸. Kelime-i tevhid, bütün iman esaslarını özlü ve toplu bir şekilde ifade etmektedir. Allah'ı yegâne ilah tanıyan ve Hz. Muhammed'i O'nun elçisi (peygamberi) kabul eden kişi, Hz. Muhammed'in Allah tarafından getirdiği hükümlerin ve esasların tamamını kabullenmiş ve benimsemiş demektir.

İman bir bütün olup bölünme kabul etmediğinden, mümin sayılabilmek için bütün bu saydıklarımıza topluca ve herbirine ayrı ayrı inanma ve yeryüzünde bu hükümlerle hükmetmenin gereğini kabul etme mecburiyeti vardır. İnanılması zarûrî hususlardan birinin inkârı, tamamını inkâr sayılmaktadır ve kişinin küfrüne sebep teşkil eder. Bundan dolayı hiç kimseye, imân konuları arasında ayırım yaparak bazılarını inanıp bazılarını reddetme hakkı tanınmaz¹⁹.

Müminler, iman esaslarına inanma açısından eşittirler. Ancak, imanlarının kuvvetli ve zayıf oluşu ve islamın emirlerini yerine getirme keyfiyeti bakımından farklıdırlar. İmanın gerçekleşmesi için "kalp ile tasdik" şartının önemine dikkat çekilmiş²⁰, dini hayatın bütünlüğü açısından imanın gereğini

17 Bâkallanî, *el-İnsâf*, s. 56.

18 Kısaca "La ilâhe illallah Muhammedün Rasûlullah" şeklinde ifade edilen kelime-i tevhidi diliyle söyleyip kalbiyle de buna inanan kişi İslam'a ilk adımını atmış olur.

19 Allah'ı ve Peygamberini inkar edenler ve Allah ile Peygamberini birbirinden ayırmak isteyen "Bir kısmına iman ederiz ama bir kısmına inanmayız" diyenler ve bunlar (iman ile küfür) arasında bir yol tutmak isteyenler yok mu? İşte gerçekten kâfirler bunlardır. Ve biz kafirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır (en-Nisâ: 4/150-151).

20 bkz. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 601-607; Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabsîratü'l-edille fi Usûliddîn* (nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Ankara: DİB Yay., 2004, II, 415; Bakallanî, Ebû Bekir b. Tayyib, *el-İnsâf fi mâ yecibü 'l'itkâdühü ve lâ yecüzü'l-cehlü bihi* (thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî), Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2010, s. 22; Bekir Topaloğlu ve diğer., *İslam'da İnanç Esasları*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011, s. 35.

sözlü ve fiili olarak yerine getirmenin gerekliliği ifade edilmiştir²¹. Buna göre Hz. Peygamberin getirdiği buyrukları kabul ettiğini ve onlara teslim olduğunu söyleyen ve bunu davranışlarıyla gösteren kişi islam olmuştur. Bu esasları kalbiyle tasdik eden kişi de mümindir.. İnsan iman etmek suretiyle emaneti (Allah'ın kullarını sorumlu kıldığı ve yerine getirmelerini istediği vecibeler) sahiplenme ve gereğini yapma sorumluluğunu üstlenmiştir. Mümin kavramının aynı zamanda Allah'ın isimlerinden biri olması manidardır. Bu kavram Allah'a nispet edildiğinde "kullarını zulümden uzaklaştıran, sevdiklerini azabından emin kılan, kullarına vadettiğini verme konusunda güven ve teminat veren" şeklinde bir mâna kazanmakta ve Allah'a inanan kul ile bu iman ve güvene layık olan yaratıcı arasındaki yakın ilişkiyi göstermektedir.

İman güzeldir, hayırdır ve sahibi için hidâyet vesilesidir. Bu nedenle Allah imanı gönüllere sevdirmiştir²². Mümin vasfını kazanmak da devam ettirebilmek de sağlam bir imanın varlığına bağlıdır. İman olmadan yapılan iyilikler, işlenen güzel ameller kişileri kurtuluşa götürmez. İman hem iyiliklerin varlığının kaynağı hem de ibadetlerin geçerli olmasının şartı sayılmıştır. Âyetle geçtiği şekliyle ifade etmek gerekirse "*Kim imanı tanımaz, inkâr yoluna saparsa bütûn yaptıkları boşa gider, âhirette de en çok ziyâna uğrayanlardan olur*"²³.

İman yoluna giren ve kalbinde imanı uyanmaya başlayan bir kimsenin, imanını geliştirme sürecinde hangi aşamalardan geçtiği sorusu konumuz açısından önem arz etmektedir. Müminler arasında sadece imanın zarurî gereklerini yerine getirmekle yetinenler olduğu gibi²⁴ kökleri derinlere indirerek bunu yüksek seviyede yaşayanlar da vardır. Taklid derecesinden başlayarak tekâmül eden imanda birtakım dereceler bulunduğu işaret eden âyetler vardır.²⁵ Bu âyetler iman yoluyla kalpte meydana gelen nur ve aydınlıktan bahseder kii bu ifadeler imanının kemâl ve kuvvetinde bir tür ziyadelik olarak kabul edilmiştir²⁶. Kesin inanç üzere hakkı kabul etmek anlamına gelen iman kavramı da islam gibi oldukça şümullü bir anlam alanına sahiptir ve genel mânada düşünüldüğünde hangi dereceye sahip olurlarsa olsunlar tüm müminleri kuşatır. Mümin olduğunu açıklayan herkes hakkında inanç bakımından tam bir kesinlik arama şartı olmaksızın da iman kavramının kulla-

21 Ebü'l-Bekâ, Eyyûb b. Musa el-Hüseynî, *el-Külliyât: Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lugaviyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1993, "İman" md., s. 213; Mustafa Sinanoğlu, "İman", *DİA*, XXII, 213.

22 el-Hucurât 49/7.

23 el-Mâide 5/5.

24 Mümin olduğunu açıklayan herkes hakkında inanç bakımından tam bir kesinlik veya tekâmül arama şartı olmadan da imanına hükmetmek gerektiğini ifade eden Ragıb el-İsfahânî bu hususa dikkat çekmiştir. Taklidi iman sahiplerini bu seviyede değerlendirmek mümkündür. (Ragıb el-İsfahânî, *Erdemli Yol: ez-Zer'â ilâ mekârimü's-şeria* (nşr. Ebu'l-Yezid el-Acemî), İstanbul: İz Yayıncılık 2009, s. 162).

25 *İman edenlere gelince Allah onların imanlarını artırmıştır* (et-Tevbe 9/124); *O'nun âyetleri kendilerine okunduğunda bu onların imanlarını artırır* (el-Enfâl 8/2); *İmanlarını bir kat daha artırırsınlar diye müminlerin kalplerine güven indiren O'dur* (el-Fetih 48/4).

26 bkz. Mustafa Sinanoğlu, "İman", *DİA*, XXII, 213-214.

nılması mümkün görülmüş,²⁷ iman kavramının taklid derecesinde bulunan bir müminden ihsan derecesine varıncaya kadar büyük bir yapıyı ihata eden oldukça kuşatıcı bir anlam alanına sahip olduğu kabul edilmiştir. İman hal-kası Peygamberimizin Allah ve Rasûlü hakkında bilgi sahibi olduğunu gösteren bir cariyeye için "*O iman etmiştir, onu azad edin*"²⁸ tavsiyesi dairesine giren müminlerden başlayıp *Müminler ancak o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir*²⁹ âyetinde vasfedilen mümin sınıfına varıncaya kadar zengin bir muhtevaya sahiptir. Peygamber efendimiz bu bağlama paralel şekilde imanın yetmiş küsur şûbe olduğunu, bunların en üstününün Allah'tan başka ilah olmadığına şehâdet etmek, en alt seviyesinin ise gelip geçeni rahatsız eden bir şeyi yoldan kaldırmak olduğunu ifade etmiştir.³⁰ Bu hadis imanın derecelerine işaret etmesi bakımından önemlidir.

Bu yaklaşımı İslam düşünürlerinin eserlerinde de görmek mümkündür. Gazzâlî (ö. 505/1111) imanı üç mertebeye ayırarak birinci sırada sırf takliden ibaret olan kültürsüzlerin (avam) imanını zikretmiştir. İkinci tür iman delile dayalı olarak dini esasları temellendirme yolunu tutan araştırmacıların imanıdır. Üçüncü ve son sırada en üst derece olarak âriflerin imanı yer alır.³¹ Muhammed İkbal (1873-1938) Gazzâlî'ye benzer bir şekilde dini hayatı "iman, düşünce ve keşf dönemleri" olmak üzere üçlü tasnif halinde inceler. Birinci dönemde dini hayat bir birey veya topluluğun emri, o emrin nihaî anlamı ve amacına ilişkin herhangi bir değerlendirme olmadan kayıtsız şartsız teslimiyet halinde ortaya çıkar. Teslimiyetin kaynağı daha sonraki dönemlerde rasyonel olarak anlaşılmaktadır³². Ragıb el-İsfahânî (ö. 502/1106) imanını üç derece halinde bulunduğunu ifade etmiş,³³ Hilmi Ziya Ülken (1901-1974) de yaptığı gruplamada inancı kömürçünün inancı, dogmatik aklın inancı, tenkitçi aklın inancı³⁴ olarak üç derece halinde tasnif etmiştir.

İman bir tasdik ve ikrar olduğuna göre, bu tasdik ve ikrarın derecesi imanın derecesini gösterir. "...Onlar pek az inanurlar"³⁵ şeklinde ifadesini bulan âyet imanda bulunan bir eksikliğe işaret etmektedir. Burada sözkonusu olan zayıflama veya tekâmülü doğuran çeşitli etkenler vardır. Meselâ zâhir ve batın emirlere uyma ve yasaklardan kaçınma noktasında gösterilen titizlik imanın tekâmülüne, emirlere muhalif davranmak da imanın zayıflamasına ve hatta

27 bkz. Ragıb el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 162.

28 Müslim, "Mesâcid" 7; Ebû Davud "İman" 3283; Nesâî, "Vesâya", 6.

29 el-Enfâl 8/2.

30 Müslim "İman", 35.

31 Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmiddin* (trc. Ahmed Serdaroğlu) İstanbul 1989, I, s. 314-317. Gazzâlî bu eserinde ayrıca imanın makamları olduğundan ve her bir makamın sahibine göre dereceleri olduğundan bahsetmektedir (bkz. I, 335).

32 Muhammed İkbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore: Institute of Islamic Culture, 1986, s. 181.

33 Ragıb el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 166.

34 Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1958, s. 230.

35 en-Nisa 4/155.

tamamen yok olmasına³⁶ sebebiyet vermektedir. Söz konusu âyetler ve ilgili hadislerde³⁷ her bir dereceye ilişkin çeşitli bilgilerin verilmesi, bu derecelerin mâhiyetini bilme konusunda kişilerde istek uyandırmaktadır. Kaynaklarda genel bir ayırımla islam, iman ve ihsan dereceleri olarak gösterilen³⁸ ve imanın islama, ihsanın da imana üstün olduğu kabul edilen basamakları tanımak ve her birinin kendine özgü nitelikleri hakkında fikir sahibi olmak bu basamakları takip etme isteğinde olanlara da katkı sağlamaktadır. İmanda tekâmül için hangi basamakların bulunduğu ve bunların özellikleri başlı başına bir araştırma konusudur. Bununla birlikte her bir dereceye ilişkin nitelermeler matematiksel hesaplar gibi bütünüyle nesnel olan fikirler değildir. Sosyal bilimler için hâkim olan temel özellik subjektiftir ve bu kul ile Allah arasındaki ilişki sözkonusu olunca daha da belirgin hale gelmektedir. İnanma dereceleri arasında var olan bu ayrışmanın temeli, her birine verilen isimlerin ve bu isimlerin delâlet ettiği içeriklerin mâhiyetindeki farklılığa dayanmaktadır.

1. İmanın Dereceleri

İmanın maddî ve manevî potansiyeline ve kazanımlarına inanan insanların dünya ve ahiret hayatı açısından daha büyük mertebelere ulaşma yolunda gayret gösterecekleri muhakkaktır. Bu da sözkonusu mertebeleri tanımayı gerektirir. Bunları iman ekseninde Kur'an ve hadislerdeki kullanımına uygun olacak şekilde taklid ve tahkik derecesi olarak sıralamak mümkündür.

1.2. Taklid Derecesi

"Araştırma yapmadan bir başkasının yoluna tabi olmak", "delil olmaksızın bir başkasının sözünü kabul etmek" anlamlarına gelen taklid kelimesi³⁹ ağırlıklı olarak fıkıh usûlü ve kelâm ilminde kullanılan bir terimdir⁴⁰. Geniş anlamıyla taklid, kişinin çevresinde karşılaştığı alışkanlıkların, gelenek ve görenek-

36 "İman ettikten sonra inkâra sapan bir kavmi Allah nasıl hidayete erdirir" (Âl-i İmrân 3/86); "... Siz iman ettikten sonra tekrar küfre döndünüz" (et-Tevbe 9/66) âyetleri önceden var olan iman sonradan yok olabileceğinin delillerini oluşturmaktadır.

37 İman derecelerini tanıtan ve Cibril hadisi olarak şöhet bulan hadiste Cebrail (as) ile peygamberimiz arasında geçen şu rivayet yer almaktadır: Cibril şöyle hitap etmiştir: "Yâ Muhammed! Bana İslamı anlat. Rasûlullah şöyle cevap vermiştir: "İslam Allah'tan başka bir ilahın olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna kesin olarak inanman, namaz kılman, zekat vermen, oruç tutman ve gücün yettiği taktirde hac görevini ifa etmendir". Cibril sormuştur: "Bana imanı anlat". Rasûlullah cevaben, "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, hayrı ve şerrîyle birlikte kadere inanmandır" diye cevap vermiştir. Cibril "Bana ihsanı anlat" demiş, Rasûlullah da şöyle cevap vermiştir: "Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmendir. Sen O'nu görmüyorsan da O seni görmektedir". (Buhari, "İman" 37; Müslim, "İman", 7).

38 bkz. Muhammed Tancî, *İslam Tasavvufu Üzerine* (trc. Bekir Topaloğlu), İstanbul: Damla Yayınevi 2002, s. 21.

39 Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâfu Istilâhâtı'l-Fünûn*, Calcuta 1854 den Ofset İstanbul 1404/1984, II, 1178; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 305; Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl* (nşr. Muhammed Süleyman el-Eşkâr), Beyrut-Lübnan: Müessesetü'r-Risâle 1431/2010, II, 462; Hayrettin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, Ankara: DİB Yay., 1975, s. 205.

40 bkz. Eyyüp Said Kaya, "Taklid", *DİA*, XXXIX, 461-465.

lerin, tutum ve davranışların, anlatım ve hayat biçimlerinin, bilinçli-bilinçsiz, iradeli-iradesiz, istekli-isteksiz, niyetli-niyetsiz şekillenmesi ve mâna kazanmasıdır. Daha pozitif bir tanımlamayla, "Kişinin hata etmeyeceğine güvendiği kimsenin dini kanaatlerini benimsemesi"⁴¹ şeklinde de yorumlanmıştır.

Taklîdde bulunan kişiye mukallid denmektedir. Ehl-i sünnet kelâm âlimleri mukallidin imanının geçerli olup olmadığını tartışmışlar, büyük çoğunluk bunu geçerli kabul etmiştir⁴². Mâtürîdî de, mukallidin imanını sahih kabul etmiş, fakat imkân bulunduğu halde istidlale başvurmadığı için mukallidin günahkâr olduğunu belirtmiştir. Burada sözkonusu edilen istidlâl mantıkî bir akıl yürütme olmayıp müminin hayatında karşılaştığı uyarıcı bir çok olay münasebetiyle benimsediği dini değerlerin bilincine ulaşmasıdır. Hz. Peygamber'in getirip tebliğ ettiği ve doğruluğu mucize ile sabit olan hususları benimsemenin taklid sayılmadığı ifade edilmiştir⁴³. Çünkü onun doğruluğu mucize ile sabittir. Bunun yanında ashâb-ı kiram ile ulemanın icmasını kabullenmenin taklid sayılmadığı benimsenmiştir. Zira Hz. Muhammed'in din anlayışını sonraki nesillere intikal ettiren ashâb-ı kirâmdır. İcma da bu iki esas üzerine oturan bir fikrî ameliyedir⁴⁴.

Taklîdi ve tahkîki imanın özelliklerini tartışırken insanların maddî imkân, ilim ve anlayış olarak eşit yaratılmadığını ve herkesin sahip kıldığı yetenekler seviyesinde sorumlu olduğunu, imanı taklide dayalı olanların tahkîki iman sahiplerine oranını veya yolu taklidden geçmeden tahkîki imana ulaşmış olanların sayısını da dikkate almak gerekmektedir. Ayrıca Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) de haklı olarak işaret ettiği üzere; taklîdi imanın geçerliliği mevzuunu değerlendirirken insan tabiatının farklılığı sebebiyle bazısının keskin zekâlı, ilmî ve aklî konuları anlamaya elverişli, diğer bir kısmının da bunun aksi niteliklerle donatıldığını, bunların da kendi aralarında çeşitli anlayış ve kavrayış vasıflarına sahip oldukları gerçeğini göz ardı etmemek gerekir⁴⁵.

İman türleri sayılırken taklîdi iman da bunlar arasında zikredilmesi taklîdin bir iman çeşidi olarak kabul edildiğini göstermektedir. Ancak bu kabul taklîdi imanın herkes tarafından onaylandığını göstermez. Görüldüğü üzere alimler arasında taklîdin gerekli olduğunu savunanlar yanında⁴⁶ taklide

41 bkz. Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İsam Yay., 2010, s. 302.

42 Siraceddin Ali b. Osman el-Üşî, *Emâli Şerhi* (trc. ve açıklamalar Bekir Topaloğlu), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2008, s. 95; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmüddîn* (trc. Ahmed Serdaroğlu), İstanbul 1986, III, 34-35.

43 Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 305.

44 bkz. Ali b. Osman el-Üşî, *Emâli Şerhi*, s. 95-97.

45 Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, I, 48-55.

46 Ebû Mansûr el-Mâtürîdî bu kanaattedir. Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) *Tabsiratü'l-edille* adlı eserinde fakih ve mütekellimlerden oluşan ehl-i sünnet alimlerinin çoğunluğunun mukallidin imanını sahih kabul ettiklerini ifade eder. Bunlar arasında yer alan Ebû Hanîfe, Sevri, İmam Malik, Evzaî ve Ahmed b. Hanbel gibi fakihlerin görüşünün bu doğrultuda olduğunu, kelamcılar arasında da Abdullah b. Saîd el-Kattan, Haris b. Esed ve Abdülaziz b. Yahya el-Mekki, Ebû'l-Hasan er-Rüstuğfenî gibi alimlerin taklîdi imanı geçerli saydıklarını belirtmiştir (I, 42, 56).

karşı çıkanlar⁴⁷ da olmuştur. Aynı kavram üzerinde yapılan bu farklı yorumlar taklid kavramının tahlilini, bu kavramı kullanırken kasdedilen mânalar arasında farklılıklar olup olmadığını vuzuha kavuşturmayı gerektirmektedir.

Fıkıh usûlünde taklid kitap, sünnet ve icma gibi delillere dayanmaksızın bir sözü kabul etmek şeklinde tanımlanmıştır⁴⁸. Amelî konularda herkesin içtihat makamına yükselme, dini delilleriyle öğrenme imkânı olmamasına rağmen herkesin dini vecibelerle mükellef sayılmasından dolayı halk tabakasının bir müftüyü taklid etmesi bazı âlimler tarafından câiz hatta yerine göre vacip telakki edilmiştir.⁴⁹ Şer'î hükümleri delillerinden çıkarma ehliyetine sahip olmamak taklidin nedeni ve gerekçesini oluşturmuştur. Müslüman inancı gereği şer'î hükümle amel etmek zorunda olduğundan, bu hükmü ya kendisi delillerinden elde edecek veya ictihad ehliyetine sahip güvenilir bir âlimi taklid edecektir. Sahabe döneminden itibaren şer'î hükümleri bilmeyenler daima bilenlere sorarak onlara uymuşlardır. Burada kendisine uyulan kişinin müctehid olma şartı esastır. İctihad makamında olan kimselerin bir başkasını taklid etmesi uygun bulunmasa da, halkın bilgili, ahlâklı ve samimiyetine güvendiği kişileri taklid etmesinde bir beis görülmemiştir⁵⁰. Kur'an'da "bilmeyenlerin bilenlere sormasının emredilmesi" ile ilgili âyetler⁵¹ ve sahabe neslinden itibaren islam tarihi boyunca bir gelenek haline gelen müslüman âlimlerin görüşlerine başvurma ve onlara tabi olma tutumunun vazgeçilemezliği taklidin cevâzının gerekçelerini oluşturmuştur. Dahası halkın çeşitli meslekler icra ettiği ve herkesin dini öğrenmede aynı imkân ve akli kapasiteye sahip bulunmaması nedeniyle, içtihad muktedir olamayanlar için taklid bir ihtiyaç olmayı da aşarak zorunluluk telakki edilmiştir. Netice itibarıyla kişinin kendi araştırması ile elde ettiği kanaat her türlü taklidden üstün sayılsa da, buna imkân bulamayanlar için amelî konularda taklidin kaçınılmaz olduğu ifade edilmiştir.⁵²

İslam düşünce tarihini incelediğimizde, kelâm âlimlerinin çoğunluğunun, itikadî konularda taklide çok da sıcak bakmadıklarını, imanın körü körüne taklid yoluyla değil, delillere dayalı zihnî istidlâl yoluyla elde edilmesi gerektiğini savunduklarını görürüz. Kur'an ve hadislerde de ilim, irfan ve araştırmanın övülmesi, cehâlet ve taklidin yerilmesi⁵³, itikad sahasında tefekkürde

47 Özellikle İmam Eşari ve kendisinden sonra gelen Eşari âlimler ile bazı Mutezililer mukallidin imanını sahih görmemişlerdir (Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, I, 43).

48 Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, s. 205.

49 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 375. Burada taklidin caiz görülmesi "herkesin içtihad makamına yükselme imkânının olmaması" gerekçesine bağlanmış, dolayısıyla içtihad etme noktasında olmayan herkes mukallid kabul edilmiştir. Mukallid olmakla nitelenen kimseler insanların büyük çoğunluğunu kuşattığından taklide bağlanmayı mübah hatta vacip kabul etmeyi gerekli hale getirmiştir (bkz. Eyyüp Said Kaya, "Taklid", XXXIX, 462).

50 Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, s. 216.

51 en-Nahl 16/43; el-Enbiyâ 21/7).

52 Seyyid Bey, *Usûl-ı Fıkha Medhal*, İstanbul 1333, s. 284-289.

53 "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (ez-Zümer, 39/9), "Eğer doğru iseniz burhanlarınızı getirin" (el-Bakara, 2/111), "İlim talep etmek her müslümana farzdır (İbn Mâce, "Mukaddime", 17).

bulunmanın her müslüman için gerekli görülmesi körü körüne bir başkasına bağlanmanın yersizliğinin delillerini oluşturmuştur. Âlimlerin büyük çoğunluğu itikadın temel konularında taklidi caiz görmemişler, ancak mukallidin imanında asgarî düzeyde tasdiğin gerçekleştiği gerekçesiyle bunun sahih olduğunu, fakat mukallidin tefekkürü terk etmesi sebebiyle günahkâr sayıldığını belirtmişlerdir.

Netice itibariyle islam düşüncesinde taklid bazı âlimler tarafından dışlanırken⁵⁴, zaman zaman her müslümanın ictihad etmesinin mümkün olması, âlimlerin görüşlerine uymanın bir zorunluluk olması gibi gerekçelerle belli konularda taklide başvurulabileceğine ilişkin değer yargıları olmuştur. Böylesi bir yapı taklidin mahiyetini tartışmaya açmayı gerektirmektedir. Aca-ba taklid kavramıyla ifade edilen mâna nedir? Taklid kavramı kullanılarak ulaşılan sonuçlardaki ihtilaf, bu kavramdan kastedilen anlamların farklılığından mı kaynaklanmaktadır? Mesela dini inancın özünü oluşturan subjektif iradeye dayanan seçimde bulunarak yaratıcının var olduğuna ve O'nu sevdiğine inanmak, bunu herhangi bir kanıt veya akıl yürütmeye dayanmadan kabul etmek taklidçilik midir? Genel mânada ifade etmek gerekirse Allah'ın herşeyin yaratıcısı olduğuna, her şeyi bildiğine, her şeye güç yetirdiğine, ahiretin sahibi olduğuna, öldükten sonra hesabın varlığına, Hz. Peygamberin O'nun elçisi olduğuna ve hadislerine inanan ve bu inancının gereklerini yerine getirmek için gayret gösteren ve Allah'ı sevdiğini söyleyen, çeşitli belâ ve musibet anında olduğu kadar nimet ve iyilikler içinde de aynı inancını devam ettiren bir mümini taklidci olarak kabul etmek mümkün müdür?

Taklid etrafında tarih boyunca gelişen geniş tartışmaları ve ileri sürülen farklı yorumları⁵⁵ dikkate alarak taklidi üç ayrı başlık altında değerlendirmek mümkündür.

1. Modelleme / Örnek Alma
2. İttiba /Tabi Olma
3. Körü Körüne Yapılan Taklid

Burada sayılan üç taklid türünden ilk ikisi makbul, son sırada yer alan "körü körüne taklid" ise kabul görmeyen türü oluşturmaktadır. Taklide dayalı imanı geçerli kabul eden âlimler ya modelleme ya da tabi olma yoluyla gerçekleşen taklid türünü öne çıkararak bu değerlendirmede bulunmuşlardır. İslam tarihi boyunca müslüman olan birçok insanın imanı da bu yolla gerçekleşmiştir.

54 Körü körüne başkasına uymayı yasaklayan âyetler ile mezhep imamlarının kendilerinden sonra gelenlere taklid edilmemeleri gerektiği hakkındaki uyarıları taklid karşıtı görüşlere zemin oluşturmuştur. Modern dönemde ise "taklid terakkiye manidir" anlayışı çerçevesinde İslam dünyasının gerilemesinin müsebbibi olarak telakki edilen taklid düşüncesinin bütünüyle dışlandığı dikkat çekmiştir (Açıklamalar için bkz. Eyyüp Said Kaya, a.g.md., s. 464).

55 Söz konusu tartışmalar ve farklı yorumlarla ilgili her bir başlığın açıklanması sırasında bilgi verilecektir.

Körü körüne yapılan taklid türünde ise taklid edilen kişi veya görüş olduğu gibi benimsendiği ve bu bağlılık taklidcinin başka bir alternatifi düşünmesine engel olduğu için yanlış doğru ne varsa hepsi alınmaktadır. Taklidcinin içinde bulunduğu bu hal hakikatleri keşfetmesine engel olmaktadır. Taklid hakkında yapılan bu üçlü tasnif taklidi anlamayı ve değerlendirmeyi kolaylaştıracaktır. Şimdi her bir başlığın ayrı ayrı açıklamasına geçebiliriz:

1.2.1. Modelleme / Örnek Alma Yoluyla Taklid

Kişide imanın başlangıcını belirlemek için çocukluk yaşlarına inmek gerekmektedir. Bu taklid türü de daha çok çocukların dini davranışları öğrenme sürecinde geçerlidir. Dini düşüncenin gelişim basamaklarına bakıldığında kişinin karakterinin şekillenmesinde özellikle ilk senelerde olmak üzere her yaş seviyesinde taklid ve özdeşleşmenin önemli bir yere sahip olduğu dikkat çeker. Taklidin kişinin şahsiyetini oluşturma işlevi yanında onun dinî hayatının biçimlenmesinde de son derece etkin bir rolü olduğu görülmektedir. Çünkü öğrenmenin ilk şekli çevrede görülen davranışları benimseme yoluyla gerçekleşir⁵⁶.

Çocuk büyüklerinin dinî davranışlarından model olarak yararlanır. Dinî inançları, kuralları, ibadet şekillerini, gelenek ve görenekleri, tutum ve davranışları, kendine örnek seçtiği kişilerden öğrenir. Öğrendiklerini tekrarladıkça alışkanlık kazanır ve zamanla bu alışkanlıkları benimseyerek yaşam tarzı haline getirir. Böylece taklid ve özdeşleşme yoluyla başlayan dinî yaşayış yavaş yavaş kişiliğe dönüşür⁵⁷. Yani taklid, çocuğun ileride nasıl inanacağını, ibadetlerini nasıl yapacağını, dinî ritüelleri nasıl yaşayacağını ve nasıl davranacağını yönlendirmiş olur. Şu halde taklid ile başlayan dinî faaliyetler, çevrenin etkisine ve çocuğun ferdi kabiliyetine bağlı olarak zamanla gelişip dinî yaşayışa dönüşür. Çocuğun kendine örnek seçtiği kişi, din yönünden de duygu ve düşüncelerini, tutum ve davranışlarını etkiler. Çocuk da bu yolla dinî yaşayışını şekillendirmeye açık olduğundan, kendini yetişkinlerin aracılığı ile kurallara boyun eğecek şekilde düzenlemeye gayret eder. Böylece taklid, onun ileride nasıl inanacağını, uygulanacağını, düşüneceğini ve davranacağını belirlemiş olur.⁵⁸ Peygamber Efendimizin "*Her doğan çocuk islam fitratı üzere doğar. Daha sonra ana-babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar*"⁵⁹ şeklindeki hadisi taklidin çocukların din eğitimi şekillendirmedeki etkisinin önemine işaret etmektedir.

Çocuk dinî esasları, kuralları, ibadet şekillerini ve dili taklid ederken, önceleri sadece onların dış görünüşlerini ve şekillerini taklid etmektedir. Evde büyüklerinin namaz kıldığını gören çocuk onlar gibi yatıp kalkar, dudakla-

56 Mehmet Akif Kılavuz, "Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi", *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi* (ed. Hayati Hökelekli), İstanbul: DEM, 2006, s. 251-254.

57 Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara: TDV Yay., 2001, s. 255.

58 Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara: DİB Yay., 1978, s. 152.

59 Buharî, "Cenâiz", 92.

rını dua okur gibi kıpırdadır. Sofraya besmele ile oturur. Böylece dinî davranışları dıştan taklid eder. Bunları tekrarladıkça daha çok öğrenir ve zamanla alışkanlık kazanır. Böylece dinî yaşayış taklid ve özdeşleşme yoluyla başlamaktadır⁶⁰. Bu da bir mânada görünüşün modellenmesidir. Ancak zamanla olgunlaşma sürecinde taklidin neden ve niçin yapıldığına ilişkin bir sorgulama başlayacak ve sonrasında da taklid giderek dış uyumdan iç uyuma doğru kayma sürecine girecektir. Bu değişim süreci şöyle ifade edilir: *"Taklid ve özdeşleşme ile başlayan dinî davranış çevrenin dinî havasına ve çocuğun ferdî kabiliyetine göre yavaş yavaş gelişip derinleşerek kişiliğe mal olmaktadır"*⁶¹. Diğer taraftan taklid kişinin dinî hayatında sadece çocukluk döneminde başvurulan bir eğitim süreci değildir. Daha sonraki yıllarda da din eğitiminde zaman zaman etkin rol oynadığı dikkat çekmektedir.

1.2.2. Tabi Olma /İttiba Yoluyla Taklid

İttiba ehlinin "müctehidlerin delillerini inceledikten sonra tercih ettikleri hükümlere tabi olanlar" şeklinde tanımlandığı dikkate alınırsa⁶², tabi olma yoluyla gerçekleşen taklilde bir benimseme ve kabullenişin olduğu, taklid edilen şeyin (kişi veya eser) nedenini ve gereğini bilerek benimsendiği görülmektedir. Buna göre kişi herkesi değil, sevdiği, beğendiği, kendi dünyasına, fikir yapısına, bakış açısına uygun olan şeyleri tercih eder. Buna göre ittiba yoluyla gerçekleşen taklid sadece davranış boyutu olan pasif bir süreç değil, içgüdü ve bilişsel boyutlara sahip aktif bir yapı olarak kabul edilmelidir. Bir şeyi bilmeyen kimsenin onu benimseyip kabul etmesi (tasdik) söz konusu olamayacağı için, bu yolla gerçekleşen taklidi imanda tasdik de vardır.

Hız. Peygamber'e uyanlardan genellikle aklı ve istidlâli bilgi istenmemiş, insanların Hız. Peygamber'e ve getirdiklerine inanmaları yeterli görülmüştür⁶³. Sahabe neslinden itibaren islam tarihinin her devrinde kendisine danışılan ve görüşlerine tabi olunan alimlerin varlığı bir gerçektir. Yakup (as) ve oğulları arasında şöyle bir konuşmanın olduğunu Kuran-ı Kerim bize bildirmektedir: *"Yoksa Yakub'a ölüm geldiğinde siz orada mı idiniz? O zaman (Yakub) oğullarına: Benden sonra kime kulluk edeceksiniz? demişti. Onlar: "Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilahı olan tek Allah'a kulluk edeceğiz; biz ancak O'na teslim olmuşuzdur", dediler.*⁶⁴ Hız. Yakub'un oğulları atalarının hak yolunu taklid edeceklerini bildirmelerine karşılık babaları bu taklidin kötü olduğuna dair bir telkinde bulunmamıştır. Yüce Allah doğru yol üzere olan âlimlerin yolundan giden ve onlara tabi olan kimseleri ise yermemiştir; aksine *"Doğrusu senden önce de kendilerine kitaplar ve belgelerle vahyettiğimiz bir takım insanlar gönderdik. Bilmiyorsanız zikir ehli (din alimleri) ne*

60 Hökelekli, *Din Psikolojist*, s. 255.

61 Hökelekli, *a.g.e.*, s. 255.

62 Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 205, 216.

63 Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, I, 33-37.

64 el-Bakara 2/133.

sorun⁶⁵" âyetiyle alimlere danışmayı emretmiştir. O halde her kulun üzerine düşen şey Allah rasûlünün yolundan giderek emir ve yasakları bilme ve öğrenmede gayret sahibi olmaktır. Bunu gerçekleştirmek için kişi bilmediği meselelerde, ilim sahiplerini örnek alır ve onların yoluna tabi olur. Fatiha sûresinde "*kendilerine nimet verdiği kimselerin yoluna bizi hidayet et*" buyrulmaktadır. Burada kendilerine nimet verilen kimseler başta peygamberler olmak üzere dini bilen ve ona teslim olan alimlerdir.

Hak olanın benimsenmesi ve tereddütsüz kabulünün câiz olması, mukallid hak olana ittiba ettiği taktirde imanının geçerli olacağını gösterir. Ancak bu noktada da şöyle bir soru akla gelmektedir. Taklidçi bir kişi taklid ettiğinin doğruluğunu biliyorsa mukallid olmaktan çıkmaz mı? Bu soruya verilecek "evet" cevabı bu başlık altında incelenen konunun taklid sınırlarının dışında mütalaasını gerektirir. Sözkonusu kimseler her meselede sadece hidayet ehlini taklid ediyor iseler, taklidlerinde onlar da hidayet üzere olurlar. Burada bir "tabi olma" durumu vardır. Tabi olmanın taklidden farkı, tabi olan kişinin kime niçin tabi olduğunun farkında olmasıdır. Böylesine bir tabiiyyet dinde kınanan bir durum değildir. Zira bu kişi kendisine tabi olduğu kimse istikametten ayrıldığı taktirde, bunun farkına varıp onu takip etmekten vazgeçecektir.

Mâtürîdî mezhebinin mukallidin imanı hakkında Ebû Hanîfe'den itibaren temel görüşü haline gelen "delili terk etmekten ötürü günahkâr olsa bile, mukallid mümindir", anlayışı ittiba yoluyla gerçekleşen taklidle ilgili bir değerlendirmedir. İman sahibi olmak bakımından bir âlim nasıl mümin ise, Mâtürîdîler mukallidi de mümin kabul etmişlerdir. Ayrıca Bakillânî (ö. 403/1013), İmamü'l-Haramî el-Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111), Seyfeddin el-Amidî (ö. 631/1233), İbnü'l-Hümmâm (ö. 861/1457) gibi kelimacılar gerekli sıfatlara sahip bir âlime tabi olanların mukallid olmadıklarını söylemişlerdir. Bu yönde verilen hükmün dayanağı âlimin yoluna tabi olan kişinin tercihte bulunma ve akıl yürütme gibi delillere istinad ediyor olmasıdır. Ebû'l-Hasan el-Eşarî'den (ö. 324/ 936) naklen mukallidin imanının sahih olmadığını ifade ettiği yönündeki rivayetler ise birçok müellif tarafından onun diğer görüşleri ve daha sonra gelen çizgisi dikkate alınarak mukallidin mümin olmadığı şeklinde değil, imanı bulunmakla beraber kâmil mânada gerçekleşmediği şeklinde yorumlanmıştır⁶⁶.

Netice itibariyle yukarıda zikri geçen maddeleri ihata edecek şekilde tamamını özetlemek gerekirse; taklidin çocukta dini bilgi ve duygunun gelişiminde en etkili yollardan biri olması, taklide dayalı iman sahiplerinin toplumda çoğunluğu oluşturması, amelde taklidin, avam düzeyinde bulunan bireyler için makul karşılanarak kolaylaştırıcı bir yöntem olarak kabul ve teşvik edilmesi modelleme ve tabi olma yoluyla gerçekleşen taklid türünün geçerli olduğunun delillerini oluşturmaktadır. Bu delillere ilave olarak Kur'an'da kınanan

65 en-Nahl 16/43.

66 Açıklamalar için bkz. Eyyûp Said Kaya, a.g.md. s. 462-465.

rivâyet olunmuştur: Adî b. Hatim diyor ki: Rasulullah'ın yanına yaklaştığımda Rasulullah Tevbe sûresini okuyordu. 'Onlar Allah'ı bırakıp hahamlarını, papazlarını ve Meryem oğlu Mesih'i rableri olarak kabul ettiler. Oysa tek Tanrı'dan başkasına kulluk etmemekle emrolunmuşlardı. O'ndan başka Tanrı yoktur. Allah koştukları şeylerden münezzehtir'⁷⁰ âyetine kadar okumaya devam etti. Ben: "Ya Rasulullah, biz onları Rabler edinmedik ki" dedim. Rasulullah: "Onlar size istediklerini helal, istediklerini de haram kılıyorlar, siz de onlara uyuyordunuz öyle değil mi?" dedi. Evet öyle yapıyorduk dedim. Rasulullah: "İşte o (ameliniz) onları Rab edinmektir" buyurdu⁷¹.

Körü körüne taklid, sözkonusu büyük mahzurları nedeniyle yapılması haram kabul edilen taklid sınıfını oluşturur ve şu şekillerde kendini gösterir:

1. Ataları taklidle yetinerek, Allah'ın indirdiği vahiyden yüz çevirmek,
2. Amel edilmeye ehil olup olmadığı bilinmeyen kişinin sözünü taklid etmek,
3. Taklid edilen konuya muhalif kuvvetli bir delil ortaya çıkmasına rağmen taklide devam etmek. Gazzâlî'nin "usûl ve furûda delil olarak kullanılamaz" şeklinde vasfettiği ve sebeplerini uzun uzun açıkladığı taklid türü budur⁷². Kur'an ve sünnete dayalı bir delil olmaksızın sadece başkalarının taklidiyle gerçekleşen bir iman eksik kabul edildiği için makbul sayılmamıştır⁷³.

Yüce Allah inanılacak esasları delil ile bilmeyi, inançlarını sağlam temellere oturtmayı, başkasının peşinden gitmemeyi, hele cahillerden olmamayı öğütlemektedir⁷⁴. Bu sebeptendir ki, indirdiği vahiyden yüz çevirip bir şeye akıl erdiremeyen⁷⁵ ve doğru yolu bulamayan kimseleri taklid edenler Kuran'da açıkça yerilmiştir⁷⁶. Bir konuda takip edilmesi gereken yol anlamında birçok alternatif olabilir. Bunların arasında isabetli yollar olduğu gibi isabetsiz olanlar da bulunur. Başkalarını taklid ederek doğru yoldan sapmaktansa delil ve tahkikle kendi doğrularını oluşturmak en güzeli⁷⁷.

70 et-Tevbe 9/31.

71 bkz. Zemaşşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*, Beyrut 1366/1947, II, 149; Fahreddin Râzî, Muhammed b. Ömer, *Mefâtihü'l-gayb*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye 1411/1990, XVI, 37.

72 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 462, 470.

73 İbn Hazm da böyle bir imanın caiz olmadığını ifade etmiştir. (İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahirî (nşr. Muhammed Muhammed Tamir), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Beyrut-Lübnan, 2010, II, 225-329.

74 el-Bakara 2/111, 169; Yûsuf 12/81; el-İsrâ 17/36.

75 Körü körüne taklilde bulunan kişi aklını bütünüyle devre dışı bırakır. Oysa aklın yaratılış amacı teemmül ve tedebbürde bulunmaktır. Herhangi birini yüceltip düşünmeden ona tabi olmak yerine ne söylediğine bakıp incelemek gerekir. (bkz. İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Telbisü İblis*, Kahire: el-Mektebü'l-İslâmî, 1347/1928, s. 105).

76 'Onlara, Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar: 'Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız' dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyşeler? (el-Bakara 2/170) ; 'Onlara, 'Allah'ın indirdiğine ve Rasule (itaate) gelin' denildiği vakit, 'Babalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter' derler. Ataları hiçbir şey bilmiyor ve doğru yol üzerinde bulunmuyor iseler de mi? (el-Maide, 5/104).

77 "Rabbinizden size indirilene uyun. O'nu bırakıp da başka dostların peşlerinden gitmeyin. Ne kadar az öğüt alıyorsunuz (el-A'râf 7/3).

2. Tahkîk Derecesi

Delillere, bilgiye, araştırma ve kavramaya dayalı imana tahkîkî (istidlâlî) iman ismi verilmekte ve taklîdin alternatifi olan bu iman türü tüm inananlara tavsiye edilmektedir⁷⁸. İnanç konusunda insanların farklı farklı derecelere sahip olması ve herkesin kendi tuttuğu yolu hak, diğerlerini batıl kabul etmesi zihinlerde soru işaretlerinin oluşmasına ve toplum içinde tefrikanın ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir. Ayrıca taklide dayalı imanın inkârcı ve sapık fikirli kişilerin ileri sürecekleri şüphelerle sarsıntıya uğrama ihtimalinin bulunması, dinî ve akli delillerle kuvvetlendirilen tahkîkî imanın tavsiye edilmesinin gerekçeleri arasında yer almaktadır⁷⁹.

Tahkîkî imanın sahip olduğu özellikleri belirlemek, müslümanlar için gerekli görülen bu iman türünün içeriğine ilişkin fikir sahibi olma imkânı sunar. Acaba İslâm literatüründe, Kur'an ve hadislerde tahkîkî imanın sahip olduğu özellikleri ihata eden ve bu imana karşılık gelen kavram/ kavramlar var mıdır? Bunun tespiti için öncelikle tahkîkî imanın sahip olduğu özelliklerin belirlenmesine ihtiyaç vardır.

İman edilecek konular dinde bellidir ve bu nedenle yoruma ve akli istidlâlâ açık değildir. Ancak gayba dayalı olan bu konuları zihne yaklaştırmak için belli fikrî çabalara ihtiyaç vardır. Kulun iman etmekle emredilmesi ve bunu işlediği taktirde kendisine mükâfat vadedilmesi imanın kulun fiili olduğunu göstermekte⁸⁰, bu fiilin gerçekleşmesi için akli istidlallere ihtiyaç olduğu görülmektedir⁸¹. Tahkîkî imanın en önemli ayırdedici vasfı delile dayanmasıdır. Buradaki delil daha önce de ifade edildiği üzere en başta Kur'an ve Sünnet'ten elde edilir⁸², akli deliller bunlar üzerine bina edilir. Buna göre tahkîkî iman için, öncelikle neye ve nasıl iman etmek gerektiği ile ilgili delillerin bilinmesi ve bu delillere uygun şekilde iman eyleminin gerçekleştirilmesi gerekir.. Söz konusu deliller içinde Allah'ın varlığına ve birliğine, herşeyin sahibi olduğuna, varlıkları yoktan yarattığına ve hepsinin tekrar O'na döneceğine işaret eden kanıtları öncelikle tespit etmek gerekir. Âyetlerde yerde ve gökte Allah'ın varlığına ve birliğine işaret eden birçok deliller olduğundan bahseder⁸³. Bu delillerin bir kısmına Kur'an'da işaret edilmekte, bir kısmının da nasıl ortaya konulacağına ilişkin yollar gösterilmektedir. İnsanların kâinata ve kendilerine bakmaya yöneltilmesi, akli istidlalde bulunmaya teşvik edilmesi gibi yönlendirmeleri bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Meselâ imanın gereklerinden olan Allah sevgisi yaratıcının bilgisiyile irtibatlandırılmış, Allah'ı tanıyıp bilen kişinin O'nu

78 bkz. Bekir Topaloğlu ve dğrl., *İslâm'da İnanç Esasları*, 36; A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâmâ Giriş*, s. 33.

79 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 3; A. Saim Kılavuz, *a.g.e.*, s. 33.

80 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 619.

81 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 460.

82 Hayrettin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 205.

83 Câsiye 45/3-6.

seveceği ifade edilmiştir⁸⁴. O'nu tanıyıp bilme sürecinde ise delillerin etkisi çoktur.

Taklîdî imanın delillere dayalı olması, bu imanın aynı zamanda ilme ve akla dayalı olduğunun belgesini oluşturur. Akla ve ilme karşı olan birşeyin delillere uygun olduğunu söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla bu iman bünyesinde düşünülebilecek olan Kur'anî kavramların aynı zamanda akla ve ilme önem vermesi gerekmektedir.

Tahkikî iman sahibi kişi imanın bütün gereklerine sahip çıkmalıdır. Zira imanın yapısında bir bütünlük vardır ve parçalanmayı kabul etmez. "İmanın gerekleri" ifadesi müminin inancının ibadet ve ahlâk hayatına da sirayet eden yönlerinin olduğunu göstermektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse iman samimi, şuurlu, devamlı, şek ve şüpheden uzak, kuşatıcı ve tutarlı olmalıdır. Hakikî mânada iman insanı hurafe ve batıl inanç gibi toplumsal, kin, kibir, nefret, fesad gibi kişisel ve ahlâkî kötülüklerden uzaklaştırıp iyiliklere yönlendirmelidir. Böyle bir iman başkasının sözünü ve sevgisini Allah'ın önüne geçirmemeyi, O'nu herşeyden ve herkesten daha çok sevmeyi gerektirir.

Bu özellikleri biraraya getirerek düşündüğümüzde söz konusu bu vasıflara sahip olan iman, aynı zamanda takvâ ve ihsan sahibi olmayı gerektirmektedir. Zira tahkikî iman imandaki kıvama işaret eder. İmândaki kıvam bu yolda en güzeli aramak anlamına gelen ihsân kavramıdır⁸⁵. "İyilik yaparak özünü Allah'a teslim eden kişiden din bakımından daha iyi kim vardır"⁸⁶ âyeti ihsanın zirve noktada bir kulluğa işaret ettiğini bize göstermektedir. Âyetlerde ihsan kavramıyla takvâ kavramının yanyana zikredilmesi⁸⁷ her iki kavramın özellikleriyle kendilerine vad edilen mükâfatların benzerlikler içermesi takvâ kavramının da ihsan kavramında olduğu gibi tahkikî iman içindeki rolüne işaret etmektedir.

Takvâ sözcüğünün kökünde yer alan "korunma" mânası⁸⁸ birşeyi yapma veya yapmamanın insana getireceği olumsuz sonuçlardan nefsi korumayı ifade etmektedir. Bu olumsuzluklar arasında Allah'ın gazabını, nefsin hazlarını, hevanın isteklerini, münafıklığı, riyakârlığı, fitne ve fesatçılık gibi ahlâkî zaafları, kısaca Allah'tan uzaklaştıran veya Allah'ın uzak kalınmasını istediği her şeyi saymak mümkündür⁸⁹. Takvâ sahibi insan kendisini davranışlarının her türlü zararlı ve kötü neticelerinden koruyabilen insandır. Bunu başarmanın ön koşulu imana zarar verecek her türlü olumsuz sebepleri tanıyıp bilmekten geçmektedir.

84 İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselam, *el-Ubûdiyye* (thk. Faruk Hasan Türk ve dğrl.), Beyrut-Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1433/ 2012, s. 19.

85 Ragıb el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 163.

86 en-Nisâ 4/125.

87 Âl-i İmrân 3/172; en-Nisâ 4/128; en-Nahl 16/128.

88 el-A'râf 7/26; en-Nûr 24/52.

89 bkz. İsfahânî, *el-Müfredât*, "vky" md., s. 881; Curcânî, *et-Ta'rifât*, "takvâ" md; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XV, "vky" md.

Takvâ kavramına yüklenen korku mânası⁹⁰ korkunç bir şeyden çekinmek şeklinde değil, seven ile sevgili arasındaki ilişkide olduğu gibi, Allah'ın lüt-funu esirgemesinden, rahmetinden uzaklaştırmasından, gazabına uğramaktan, cezalandırılmaktan endişe ederek yine O'nun rahmetine sığınma olarak anlaşılmalıdır. Bu korkuyu "Allah'ın büyüklüğü, azameti, gücü ve azabı karşısında duyulan saygı ve ürperti hissi" olarak yorumlamak da mümkündür. Bu mânada âyetlerde "gerçek müminlerin Allah'ın ismi anıldığında kalplerinin ürperdiği"⁹¹ meleklerin ise "Allah korkusundan titredikleri"⁹² ifade edilmiştir. Allah'a duyulan saygıdan kaynaklanan bu korku halini muhafaza eden insan günaha düşme noktasında uyanık olacak ve kendini kötülüklerden koruyacaktır.⁹³

Takvâ kelimesinin kalbi ve ruhu isyan ve inkârın zulmetinden manevî kir ve perdelerden temizlemek anlamına gelen "tezkiye" kavramıyla da yakın ilişkisi vardır. Burada söz konusu olan temizlik takvâ yoluna girmektir. Bu yola giren ikinci adıma geçerek güzel ahlâkla süslenme sürecine dahil olur. O halde her ikisinin de hedefi aynıdır ve takvâyı tezkiye sürecinin bir sonucu olarak değerlendirmek de mümkündür. Tezkiye ile başlayan takvâ süreci güzel ahlâkla kemâle ermektedir.

Takvâ sahibi müminler bir takım iç ve dış düşmanlardan kendilerini korurlar. Bunlar arasında günah ve cehennem⁹⁴ gibi sakınılması ve uzak durulması gereken her türlü kötülüğü, kendi nefsinde bulunan ve şeytanın aldatmacasından kaynaklanan fitne ve fesad⁹⁵, kin, nefret, bencillik, cimrilik gibi olumsuz vasıfları saymak mümkündür. Bütün bu kötülüklerden hakkıyla sakınmak için en başta güçlü bir imana, her türlü dinî ve dünyevî konularda doğru ve yeterli bilgiye, kısaca takvâ kavramıyla ifade edilen yüksek bir dinî ve ahlakî duyarlılık geliştirmeye ihtiyaç vardır ki bu özellikler tahkikî imanın ayırıcı vasıflarıyla örtüşmektedir.

"Allah katında en değerli müminin takvâya en çok sahip olan kişi olduğunun vurgulanması",⁹⁶ "takvâca daha ileride olana işaret etmek üzere "etkâ" ifadesinin kullanılması"⁹⁷ takvânın üstün bir derece olduğunu göstermektedir. "*Eğer mü'min iseniz Allah'a karşı takvâ sahibi olunuz*"⁹⁸ âyeti takvâ ve iman arasındaki ilişkiye dikkat çekerek takvâyı müminlerin sahip olması

90 el-Bakara 2/41.

91 *Müminler ancak Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın âyetleri okundukunda imanları artan ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir* (el-Enfâl 8/2).

92 el-Enbiya 21/28.

93 Takvâ kavramının "Allah korkusu" şeklindeki tercümesini yersizliği, bu kavramın anlamı ve bu konudaki açıklamalar için bkz. Ali Galip Gezgîn, "Kur'an Meallerinde Takva Kelimesinin Türkçeye Tercümesi Sorunu", *Kur'an Mealleri Sempozyumu*, II, Ankara: DİB Yay., 2007, s. 295-315.

94 Âl-i İmran 3/131.

95 el-Enfâl 8/25.

96 el-Hucurât 49/13.

97 el-Hucurât 49/17; el-Leyl 92/17.

98 el-Mâide 5/11, 57, 88.

gereken bir vasıf olarak değerlendirmiştir. Takvâ sahibi olmak kötülüklerden uzak durmayı ve Allah'a yönelmeyi gerektirir. Bütün "peygamberlerin ümmetlerinden takvâ sahibi olmalarını istemesi" ve "Kur'an'ın takvâ sahibi olanlar için bir hidâyet rehberi olduğunun ifade edilmesi"⁹⁹ müminlerin bu noktadaki sorumluluklarına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu âyetlerin ışığında bakıldığında, imanda kemâli ifade eden takvâ sadece özel kişilerin sahip olduğu/olması gerektiği bir derece değildir, bütün müminlerin sahip lenmesi ve ulaşması gereken bir seviye olarak görülmelidir.

Takvâ sahiplerinin kimler olduğu Kur'an'da açıklanmaktadır. Buna göre Allah'a meleklerine, peygamberlere, kitaplara ve ahiret gününe¹⁰⁰ ve gayba iman eden¹⁰¹, namazlarını dosdoğru kılan¹⁰², zekâtı veren¹⁰³, Hz. Peygambere ve ondan önce gönderilmiş olan peygamberlere ve âhirete inanan¹⁰⁴, kendilerine verilen rızıklardan Allah rızası için yakınlarla, yetimlere yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan¹⁰⁵, öfkelerine sahip çıkan ve insanları bağışlayan¹⁰⁶, hanımlarına karşı hoşgörölü davranan¹⁰⁷, seher vakitlerinde Allah'tan bağış dileyen¹⁰⁸, işledikleri günahların affını isteyen¹⁰⁹, sözlerini tutan ve darlıkta, hastalıkta ve savaş anında sabreden kimseler¹¹⁰, muttakiler sınıfına dahil edilmiştir. Takvâ sahibi olmak bunları hakkıyla yerine getirmeyi gerektirmektedir. Buna göre takvâ, bütün faaliyetlerde, ödevlerin yerine getirilmesinde, her türlü kötülüklerin terkedilmesinde öncelikle Allah'tan sakınmak, O'na karşı saygılı olmayı ön plana çıkararak bu saygıyı bütün davranışların ve hayatın temeli yapmaktır. Buna göre takvâ, itikadî konularda yanlış ve bâtil inançlara kapılmaktan, amelî ve ahlâkî konularda eksik, kusurlu, kötü, zararlı ve haksız davranışlardan, ilahî emirlere karşı olmaktan, islam dininde esasları belirlenmiş olan hayat tarzına uymayan bir yaşayıştan ve en nihayetinde yakıtı insanlar ve taşlar olan cehennem ateşinden¹¹¹ sakınmayı ve uzak durmayı gerektirir.

Kur'an'da ilim takvânın anahtarlarından biri olarak gösterilmiştir: "*Kullar içinde ancak âlimler Allah'tan gereğince korkarlar*"¹¹² âyeti ilmin takvâ için bir ön şart olduğunu belgelemektedir. Buradaki ilmi tahkîkî imandaki delillere kaynaklık eden ilimle bağlantılamak mümkündür.

99 el-Bakara 2/2; Âl-i İmrân 3/138; el-Mâide 5/46.

100 el-Bakara 2/4, 177.

101 el-Bakara 2/3.

102 el-Bakara 2/3, 177.

103 el-Bakara 2/177.

104 el-Bakara 2/4, 177.

105 el-Bakara 2/3, 177.

106 Âl-i İmrân 3/134.

107 el-Bakara 2/236.

108 ez-Zâriyât 51/17-18.

109 Âl-i İmrân 3/135.

110 el-Bakara 2/177.

111 el-Bakara 2/24.

112 el-Fâtır 35/28.

Tahkikî imanla sahip olduğu özelliklerle örtüşmesi açısından takvâ kavramına eşlik eden ihsan ifadesine gelince "Cibril hadisi" olarak bilinen diyalogda ihsan, Peygamber efendimiz tarafından *"Allah'ı görür gibi ibadet etmendir; çünkü sen O'nu görmesen de O seni görmektedir"* şeklinde tanımlanmış¹¹³ ve bu ihsanın en güzel tanımı kabul edilmiştir. İnsanın yaptığı her işte bu bilinç halini devam ettirmesi ona çok yönlü katkılar sağlayacaktır. Bunları üç ayrı başlık altında sıralamak mümkündür:

1) İhsan, kulun Allah'a karşı hissettiği derin saygıyı ve itaat ruhunu¹¹⁴ ve bu ruh halinin ürünü olan iyi davranışları kapsar¹¹⁵. Burada Kur'an'ın öngördüğü bir ölçüden bahsedilir. O da dinin islam ve iman yanında ihsanı da ihata etmesidir. İslam kul olarak yalnız Allah'a yönelip O'na teslim olmaktır ve bu yönüyle ihlası da içinde barındırır. Diğer taraftan kulluğa Allah rızası dışında başka hiçbir beklentiyi karıştırmamaktır. İhsanın bu kapsamı takva terimiyle yakından ilgilidir. Nitekim çeşitli âyetlerde bu iki kavram özel bir bağlantı içinde kullanılmıştır. *"İman edip iyi işler (amel-i sâlih) yapanlara bundan böyle (Allah'a karşı gelmekten) korundukları (takvâ) ve inanıp iyi işler yaptıkları (ihsan), sonra yasaklardan sakınıp (onların yasaklandığına) inandıkları ve yine korunup iyilik ettikleri takdirde daha önce yediklerinden ötürü bir günah yoktur. Allah iyi ve güzel işler yapanları (muhsinleri) sever"*¹¹⁶. Burada takvanın kişisel, toplumsal ve ilahî boyutuna ayrı ayrı değinilmiş ve son mertebede de ihsana işaret edilmiştir. Dolayısıyla bir kişinin çevresine karşı takvânın gereğini yerine getirmesi imandan kaynaklı iyi davranışlar (ihsan) sergilemesiyle olur. Yine takvânın gereğini yerine getiren kimselere Allah'ın bahşetmiş olduğu bir tür lütuftur ihsan. Mâtürîdî takvâ sahiplerine birçok müjdelere vâdeden ve sonu *"...Allah büyük ihsan sahibidir"*¹¹⁷ şeklinde tamamlanan âyetin tefsirinde "ihsanı Allah'ın takvâyâ karşılık olarak vâdettiği bir lütuf" olarak değerlendirmiştir¹¹⁸. Âyetlerde geçen iman, amel-i sâlih, takvâ ve ihsan kavramlarıyla ilgili tekrarlar imanın güçlenerek varlığını korumasını, Allah ile olan ilişkinin ihsan boyutuna ulaşması için sürekli çaba sarfedilmesini teşvik maksadı taşımaktadır. Kişi imanını ve davranışlarını kontrol altında tutabiliyorsa (bu takvâdır) ve bunu en iyi noktaya taşıyabiliyorsa (bu da ihsandır), günaha girme riski de en aza inecektir. O halde insandaki takvâ imanını ihsan derecesine taşımasında yardımcı bir unsurdur.

b) İkinci bağlamında ihsan, insanın, başta ana-babası olmak üzere akraba, yetim, yoksul, komşu, arkadaş ve yolcu gibi başka insanlar karşısındaki

113 Buhârî, "Tefsir", 31/2; "İmân", 37; Müslim, "İmân", 5-7.

114 Bu itaat hali öncelikle O'na ibadet etmeyi ve hiçbir şeyi ortak koşmamayı gerektirmektedir (en-Nisâ 4/36).

115 *"İşlerinde doğru olarak (muhsin) kendini Allah'a veren ve İbrahim'in Allah'ı bir tanıyan dinine tabi olan kimseden dince daha güzel kim vardır"* (en-Nisâ 4/125).

116 Âl-i İmrân 3/172; en-Nisa 4/128; el-Mâide 5/93; Yûsuf 12/90; ez-Zâriyât 51/15-16.

117 el-Enfâl 8/29.

118 bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an* (nşr. Ahmet Vanlıoğlu, Bekir Topaloğlu), İstanbul: Dârülmizan 2005, VI, 203.

sevgiye dayalı özverili yaklaşımını ifade eder¹¹⁹. "*Muhakkak ki iyilik edenlere (muhsinler) Allah'ın rahmeti çok yakındır*"¹²⁰. Buradaki iyilik iyi kul, iyi insan, iyi ana-baba, iyi çocuk, iyi yönetici, iyi vatandaş... olma yükümlülüklerini yerine getirenleri kapsar.

c) Üçüncü bağlamda ihsan, kişinin kendi nefesine karşı yapmış olduğu iyilikleri ifade eder. Bu özellikle aleyhine gözüken bazı durumları, hoşgörü, sabır, kararlılık ve cesaret erdemleriyle lehine çevirmesi şeklinde özetlenebilir. Kişinin lehine olan şeyler, karşılığında nimet ve sevaba eriştiği iyiliklerdir. Bollukta ve darlıkta, musibet anlarında, karşısına zorluklar çıktığında sabredebilirse, bu sıkıntılar birer nimet haline dönüşecektir¹²¹. Çeşitli âyetlerde 'muhsinler' nitelemesiyle anılan müminlerin bazı seçkin özelliklerine değinilmiş ve bu suretle ihsan kavramının içeriğine giren erdemlere de işaret edilmiştir. Bu erdemlerin bazıları şunlardır: Öfkeye hâkim olma, affetme, hoşgörü, sabır¹²², işlerde aşırılıktan sakınma, kararlılık ve cesaret¹²³ tok gözlülük ve cömertlik¹²⁴.

Bilhassa konumuz olan âyetin "*Muhakkak ki Allah adâleti ve ihsanı emreder...*"¹²⁵ mealindeki bölümü münasebetiyle tefsir kitaplarının yanında ahlâk ve tasavvuf kitaplarında da ihsan kavramı üzerinde önemle durulmuştur. Mâtürîdî bu âyetle geçen ihsan kavramını "Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirirken gösterdiği samimiyet ve ihlas"¹²⁶ şeklinde tanımlamış¹²⁷ onun da kaydettiği gibi bu âyetin "İyilik ve kötülük konusunda Kur'an'ın en kapsamlı âyeti" olduğu yönündeki görüş, ilk dönemlerden itibaren birçok müfessir ile diğer âlimler tarafından benimsenmiştir. Sonuç olarak literatürde ihsan konusunda yapılan açıklamaları dikkate alarak bu terimi, "insanın, hem Allah'a hem de yakın ve uzak çevresinde bulunan bütün insanlara ve tabiata karşı yaklaşımında, tutum ve davranışlarında adalet ölçüsünün, farz ve vacip sınırlarının da ötesine geçerek imkân ve kabiliyetlerine göre kulluğun, özverinin ve erdemın en yüksek seviyesine ulaşması" anlamında tanımlamak mümkündür. İhsan mutlak bir görev olmamakla birlikte Allah'ın razı olacağı güzel fiilleri ihata eden yüksek bir erdemdir.¹²⁸ Bütün bu açıklamaların ışığı altında değerlendirmek gerekirse muhsin kelimesi hem Allah'a kulluk ve dua ödevini, hem de her türlü bozgunculuktan uzak durma, dünyanın düzeni-

119 en-Nisâ 4/36. İnsanları kendi nefsinı sever gibi sevmenin adı olur burada ihsan ve kişi ile diğer varlıklar arasındaki ilişkiye işaret eder (bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 178).

120 el-A'râf 7/56.

121 Açıklamalar için bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 178-179.

122 Âl-i İmrân 3/133-134; Mâide 5/13; Yûsuf 12/90; Hûd 11/115.

123 Âl-i İmrân 3/147-148.

124 el-Bakara 2/236; Âl-i İmrân 3/133.

125 en-Nahl 16/90.

126 İhlas ibadetlerde rıyayı terketmek, kalbi kötülüklerden ve şâibeli şeylerden halis kılmak anlamlarına gelmektedir. Kul ile Allah arasında gizli olduğu Allahtan başkasının bilmesinin mümkün olmadığı kabul edilir (bkz. Cürcânî, *et-Ta'rifât*, "İhlas" md).

127 XIV, 162.

128 Müslim, "İmâre", 18.

ni yaşatma, kısaca iyi kul, iyi insan, iyi komşu, iyi anne baba, iyi vatandaş ... olma yükümlülüklerini yerine getirenleri kapsar¹²⁹. İyilik gösterilmesi gereken kimseler arasında anne-baba, akraba, komşu, arkadaş gibi yakınlar, öksüzler, çaresizler¹³⁰, yolda kalanlar¹³¹, erkeğinden boşanan hanımlar¹³² gibi farklı grup ve sınıfları saymak mümkündür.

Buradan bakıldığında ihsan insanın özünde bulunan üstün bir meziyet ve yüksek bir bilinç halidir. Bu meziyete sahip olanlar başta Cenâb-ı Hak olmak üzere¹³³ bütün varlıklarla olan ilişkilerini bu bakış açısıyla inşa ederler. Âyette Yüce Allah'ın "güzel davranın, zira Allah güzel davrananları sever"¹³⁴ buyruğu her türlü iyilik ifadesini kuşatıcı bir özellik arz etmektedir. Zikredilen bütün hususlar aynı zamanda tahkîkî iman sahibi kişinin vasıflarıyla örtüşmektedir.

SONUÇ

Bu makale iman, islam, takvâ ve ihsan gibi kavramları temel özelliklerinden hareketle ele alarak bu kavramların taklidi ve tahkîkî iman içindeki yerine dikkat çekmiştir. Her bir grubun kendine özgü bazı ayırt edici yönlerinin bulunması, iman seviyesi olarak da aralarında farklılıklar olduğu gerçeğini gözler önüne sermiştir. Bunların özelliklerini ve ayırıcı vasıflarını bilmek, birbirinden ayırmaya ve doğru şekilde tasnif etmeye imkân sağlamaktadır. Yoksa bu bilgiler insanlar arasında bir takım dereceler oluşturarak onları "zayıf ve kuvvetli imanlılar" şeklinde ayırma sebebi olamaz. İnsanların halleri ve derecelerinin mahiyeti hakkında yegâne karar mercii Yüce Allah'tır ve O insanları takvâ ve ihsan sahibi olmak için gerekli olan her türlü vasfı kazanmaya davet etmektedir.

Bu makalede imanın dereceleri sayılırken teferruatlı bir şekilde izah edilen taklid kavramı ile ilgili olarak yapılan açıklamalar, taklidin hiç bir zaman bir mü'minin sahip olması tavsiye edilen imanının ölçüsü olmadığını göstermiştir. Ancak imanın türleri arasında yer verilen taklidin belli vasıflardaki kişiler için zaman zaman tavsiye edilmesi, bütün çeşitlerine koşulsuz şekilde karşı olmayı zorlaştırmıştır. Taklidi türlere ayırmak suretiyle her bir türün özelliklerine ilişkin olarak yapılan izahatlar, taklidi imanı kabul veya red noktasında zihinlerde var olan bulanıklığı gidermeye katkı sağlamak içindir. Buna göre taklide karşı olma veya onu geçerli kabul etme meselesinin tamamen taklidden ne anlaşıldığı sorusuyla alakalı bir husus olduğu tespitinde

129 el- A'raf 7/56; en-Nisâ 4/36.

130 el-Bakara 2/83; en-Nisâ 4/36.

131 en-Nisâ 4/36.

132 el-Bakara 2/229, 236.

133 Kim özü iyilik dolu olarak (muhsin) yüzünü Allah'a çevirirse O'nun Rabbi katında büyük bir ecir vardır. Onlara hiçbir korku yoktur (el-Bakara 2/112).

134 el-Bakara 2/195.

bulunmak gerekir. Bu soruya cevap ararken de öncelikle "kimin taklidi" sorusu sorulmalıdır. Eğer taklid ifadesiyle Allah'ın peşinden gidilmesini yasakladığı kimselerin taklidi kastediliyorsa bunun câiz kabul edilmesi mümkün değildir. Diğer taraftan Allah'ın kendisine uyulmasını tavsiye ettiği peygamberler ve âlimler gibi din önderleri vardır ki, bu kimselerin yoluna tâbi olmak dinin teşvik sahasına girmektedir. Her iki durumu ifade etmek için de zaman zaman "taklid" sözcüğünün kullanılması karışıklığa neden olduğu için bu karışıklığı ortadan kaldırmak ve izahını kolaylaştırmak için her biri ait oldukları başlıklar altında ayrı ayrı tasnife tabi tutulmuş, böylelikle isabetli olan ve olmayan taklid türlerinin hangileri olduğu konusu açıklık kazanmıştır.

Diğer taraftan aralarında sıkı bir bağ bulunan iman, islam, takvâ ve ihsan sözcüklerinin birbirini gerektiren ve güçlendiren kavramlar olduğu dikkat çekmiş, dahası takvâ ve ihsân lafızlarının, imanda arzulanan bir seviyeye işaret etmeleri ve diğer müştereklikleri sebebiyle tahkikî imanın saha ve sınırlarının belirlenmesinde ve daha aşikâr bir hal almasında en fazla katkı sağlayan sözcükler olduğu görülmüştür. Bu özel ilişki nedeniyle takvâ ve ihsan kavramlarıyla bağlantı kurulmuş, tahkikî iman konusu ağırlıklı olarak bu iki kavram üzerinden değerlendirilmiştir.

Tahkikî imanın özellikleri imanın pasif bir eylem olmadığını, hayata ve kâinata uzanan yönlerinin olduğunu göstermiştir. İmanda ön plana çıkan sabır, takvâ, tevekkül, rıza ve teslimiyet, öfke kontrolü, riya, gösteriş, hased gibi her türlü çirkin amelden uzak durmak, başkalarının kusurlarını affetmek, ilmiyle amel olmak, imanda sebat etmek, sâlih amel işlemek, başkalarına iyilik yapmak, her işini en güzel şekilde ve Allah rızası için yapmak, bollukta ve darlıkta Allah için harcamak gibi unsurlar bu canlılığın boyutlarını gözler önüne sermektedir. Yapılanın en iyisini ve en güzelini yapmaya işaretle kullanılan "takvâ ve ihsan" kavramları imanın insana kazandırdığı güzellikleri adeta zirve noktasına taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Bakillanî, Ebû Bekir b. Tayyib, *el-İnsâf fî mâ yecibü 'i'tikâdühü ve lâ yecüzü'l-cehlü bihi* (thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî), Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1431/2010.
- Ebû'l-Bekâ, Eyyûb b. Musa el-Hüseynî, *el-Külliyât: Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lugaviyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Fahreddin Râzî, Muhammed b. Ömer, *Mefâti'hü'l-gayb*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye 1411/1990, XVI.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl* (nşr. Muhammed Süleyman el-Eşkâr), Beyrut-Lübnan : Müessesetü'r-Risâle 1431/2010, I-II.
- , *İhyâu ulûmiddîn* (trc. Ahmed Serdaroğlu) İstanbul 1989, I, III.
- Gezgin, Ali Galip, "Kur'an Meallerinde Takva Kelimesinin Türkçeye Tercümesi Sorunu", *Kur'an Mealleri Sempozyumu*, II, Ankara: DİB Yay., 2007, s. 295-315.

- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara: TDV Yay., 2001.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahirî (nşr. Muhammed Muhammed Tamir), *el-İhkâm fî usûl'l-ahkâm*, Beyrut-Lübnan: Dârü'l-kütüb'l-ilmiyye, 2010, I-II.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemaledin Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sadır, 2000.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselam, *el-Ubûdiyye* (thk. Faruk Hasan Türk ve dğrl.), Beyrut-Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Telbisü İblis*, Kahire: el-Mektebû'l-İslâmî, 1347/1928.
- İkbal, Muhammed, *The Reconstruction of Religious Thought in İslam*, Lahore: Institute of Islamic Culture, 1986.
- İzutsu, Toshihiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı* (trc. Selahaddin Ayaz), İstanbul: Pınar Yay., 1984.
- Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukukunda İctihad*, Ankara: DİB Yayınları, 1975.
- Kaya, Eyyüp Said, "Taklid", *DİA*, XXXIX, 461-465.
- Kılavuz, Ahmed Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâmâ Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1993.
- Kılavuz, Mehmet Akif, "Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi", *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi* (ed. Hayati Hökelekli), İstanbul: DEM, 2006, s. 251-305.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Kitabü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi), Ankara: İsam Yay., 2003.
- , *Te'vîlâtü'l-Kur'an* (nşr. Ahmet Vanlıoğlu, Bekir Topaloğlu), İstanbul: Dârü'l-mizan, 2005, I, V.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabsirâtü'l-edille fî Usûlüddîn* (nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Ankara: DİB Yay., 2004, I-II.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *Müfredâtü Elfâzî'l-İl-Kur'an* (nşr. Safvan Adnan Dâvûdî), Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1418/1997.
- , *Erdemli Yol: ez-Zer'â ilâ mekârimi's-şerîa* (nşr. Ebu'l-Yezid el-Acemî), İstanbul: İz Yayıncılık 2009.
- Seyyid Şerif Cürcânî, Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Kitabu't-ta'rifât* (thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı), Beyrut: Dârü'n-nefâis, 1428/2007.
- Tancî, Muhammed, *İslam Tasavvufu Üzerine* (trc. Bekir Topaloğlu), İstanbul: Damla Yayınevi 2002.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâfu istilâhât'l-fünûn*, Calcuta 1854 den Ofset İstanbul 1404/1984, II.
- Topaloğlu, Bekir, Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İsam Yay., 2010.
- , Yavuz, Yusuf Şevki, Çelebi, İlyas, *İslam'da İnanç Esasları*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Uludağ, Süleyman, "Takvâ", *DİA*, XXXIX; s. 484-486.
- Üşî, Siraceddin Ali b. Osman, *Emâli Şerhi* (trc. ve açıklamalar Bekir Topaloğlu), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2008.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Felsefeye Giriş*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1958.
- Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara: DİB Yay., 1978.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâik't-tenzîl ve uyûn'l-ekâvil fî vücûh't-te'vîl*, Beyrut 1366/1947, II.